

De Duiven van Temminck en Knip

De Duiven

van Temminck en Knip

Hay Wijnhoven & Alexander Reeuwijk

Inhoud

Introductie – 6

Steven Van Impe

De duiven van Temminck en Knip – 10

Alexander Reeuwijk

De duivenfamilie: hecht en divers – 32

Hay Wijnhoven

Les pigeons – 46

Introductie

In 2007 besloot de Koninklijke Maatschappij voor Dierkunde Antwerpen (KMDA) om haar meest kostbare boeken in bruikleen te geven aan de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience. De KMDA, die vooral bekend is als uitbater van de Antwerpse Zoo en het Dierenpark Planckendael, oordeelde dat het bewaren en ontsluiten van een historische bibliotheek niet meer tot haar kerntaken behoorde. Achtentachtig titels van uitzonderlijke waarde werden overgebracht naar het Conscienceplein, waar ze samen met anderhalf miljoen andere boeken sindsdien bewaard worden in geklimatiseerde magazijnen, ontsloten worden in de online catalogus en onder toezicht geraadpleegd kunnen worden in de leeszaal. De Erfgoedbibliotheek zorgt er sindsdien voor dat de boeken niet opgesloten blijven in het magazijn, maar ook op verschillende manieren aan het brede publiek getoond worden: door ze te digitaliseren, door ze tentoon te stellen, of door er publicaties over te faciliteren. Na *Metamorphosis naturalis / Een wereld van schoonheid* (2007) en *Paradijsvogels in cultuur en natuur* (2022) is *De duiven van Knip* (2023) het derde boek dat aan deze collectie of een onderdeel eruit wordt gewijd. Het zal ongetwijfeld niet het laatste zijn.

De boekencollectie van de KMDA bestaat uit absolute hoogtepunten van de natuurhistorische publicaties van de zestiende tot de twintigste eeuw. De basis voor de bibliotheek werd gelegd door de oprichters van de Zoo zelf, directeur Jacques Kets (1785-1865) en burgemeester Jan Frans Loos (1799-1871). In 1868 schonk die laatste een aantal belangrijke boeken, waarin zijn ex-libris werd aangebracht. Verder onderzoek naar de manier waarop de bibliotheek werd opgebouwd en beheerd moet nog gebeuren. Zo weten we niet wanneer *Les pigeons* van Pauline Knip precies werd aangekocht of geschonken. Wel is duidelijk dat de Zoo, en haar bibliotheek, gedurende vele jaren kon rekenen op uiterst kapitaalcrachtige mecenasen, die intekenden op nieuwe prachtuitgaven en die boekenveilingen bezochten om ontbrekende exemplaren te

kopen. Zij wisten onder andere de hand te leggen op het zogenaamde *Walvisboek* (1584-1585) van Adriaen Coenen (1514-1587), één van de merkwaardigste vroegmoderne handschriften over dierkunde in Europa. Een ander prachtexemplaar is de 'koninklijke' uitgave van de *Histoire naturelle des oiseaux* (1771-1786) van Georges Louis Leclerc, comte de Buffon (1707-1788), met 1008 handgekleurde platen. Dit boek is afkomstig uit de collectie van Jasper Hendrik van Zuylen van Nievelt (1751-1828), die het kocht van de erfgenamen van Buffon zelf.

Van deze boeken weten we, opnieuw, niet hoe ze precies in de bibliotheek zijn terechtgekomen. Aangezien ze gepubliceerd werden voor de oprichting van de KMDA in 1843, moeten ze via het antiquarische circuit verworven zijn. In de negentiende eeuw lijkt de bibliotheek van de Zoo, of haar mecenasen, ingetekend te hebben op de belangrijkste nieuwe publicaties. In die periode waren het vooral Britse ornithologen, steunend op hun wereldrijk en de immense rijkdom die dat met zich meebracht, die boeken publiceerden van een verbluffende schoonheid. Hoewel de meest vermaarde werken van John Gould (1804-1881) ontbreken, schonk Jan Frans Loos in 1868 een exemplaar van diens *Toucans* (1834). Van andere Britse ornithologen zijn vaak meer werken aanwezig. Zo is industriebaron Henry Eeles Dresser (1838-1915) vertegenwoordigd met boeken over de bijeneters (1884-1886) en de scharrelaars (1893). Van Richard Bowdler Sharpe (1847-1909) werd *Birds of paradise* (1891-1898) aangekocht. Ook één van de laatste grote victoriaanse prachtwerken, *A monograph of the genus casuaris* (1900) van Lione Walter Rothschild (1868-1937), werd aangekocht voor de bibliotheek van de Zoo.

In de twintigste eeuw onderging de biologie een gedaanteverandering. Rijke liefhebbers maakten plaats voor wetenschappers die door universiteiten en musea tewerkgesteld werden. De taxonomie,

het opsommen en onderbrengen van soorten in hiërarchische groepen, verloor aan belang ten voordele van de gedragsbiologie. De Eerste Wereldoorlog en de economische crisis van de jaren '30 betekenden het einde van de enorme fortuinen die nodig waren om peperdure luxe-uitgaven mogelijk te maken. De bibliotheek van de Zoo, die nu vooral diende om het wetenschappelijke werk te ondersteunen, ging niet langer actief op zoek naar de meest luxueuze uitgaven voor liefhebbers. De permanente bruikleen van de kostbare, maar inhoudelijk verouderde boeken aan de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience was een logische volgende stap.

Steven van Impe
Curator Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience,
Antwerpen

Fig. 3. Portret Coenraad Jacob Temminck.

De duiven van Temminck en Knip

Over de controversiële totstandkoming van een boek

Alexander Reeuwijk

Het moet een kakofonie van vogelgeluiden zijn geweest, in de tuin van het statige grachtenpand aan de Gouden Bocht, vlakbij de Amstel in Amsterdam. In het chicste gedeelte van de grachtengordel kwetterden tientallen verschillende vogelsoorten uit Azië en Afrika vrolijk door elkaar heen in de grote voliëre achter het huis. In het statige pand zelf was het ongetwijfeld een stuk stiller, maar daarmee niet minder kleurrijk. Veel kamers waren van plint tot plafond gevuld met opgezette vogels en zoogdieren, en met fossielen.

De eigenaar van deze collectie levende en dode dieren was Jacob Temminck (1748-1822), een telg uit een beroemd patriciërsgezicht en thesaurier, penningmeester, van de VOC in zijn nadagen. Temminck was in zijn tijd zeker niet de enige verzamelaar van naturalien. Achter diverse gevels van panden aan de Herengracht waren natuurhistorische collecties te vinden, maar de collectie van Temminck was er een van uitzonderlijk hoog niveau. Hij begon zo rond 1770 met de aanleg van zijn verzameling. Hij kocht levende en opgezette vogels, en stuurde zelfs reizigers op pad om voor hem te verzamelen. Een van die natuurhistorische ontdekkingsreizigers was de in Suriname geboren Fransman François Levillant, die op verzoek van Temminck naar zuidelijk Afrika

afreisde om daar de natuur te bestuderen. En uiteraard ook om dieren te schieten en mee naar Europa te nemen. Verschillende door Levillant meegebrachte en daarna opgezette Afrikaanse vogels vonden hun weg naar het huis van Temminck.

De collectie groeide gestaag en kreeg al snel enige bekendheid. Bezoekers reisden van heinde en ver speciaal naar de grachtengordel af om de levende en opgezette dieren in het echt te zien. Ze kwamen zelfs uit het buitenland. In 1790 ondernam de Duitse geoloog en ontdekkingsreiziger Georg Forster, die nog als jonge jongen met James Cook een aantal jaar aan boord van de HMS Resolution had meegevaren op zoek naar het Terra Australis, een reis naar de Herengracht om de collectie te bestuderen. Hij nam zijn jonge vriend en collega ontdekkingsreiziger Alexander von Humboldt mee. Dat was nog voordat deze op reis ging naar Zuid-Amerika.

Forster en Von Humboldt zullen tijdens hun bezoek hoogstwaarschijnlijk ook de twaalfjarige zoon des huizes, Coenraad Jacob (1778-1858), hebben ontmoet, hem even over zijn bol hebben geaaid en in zijn wang hebben geknepen. Coenraad Jacob groeide thuis op met verhalen over dieren, over natuurhistorische kabinetten en over verre buitenlanden.

Fig. 1. Portret Georg Forster.

Fig. 2. Portret Alexander von Humboldt.

Fig. 4. Herengracht 400 (het rechterhuis, met de rechte daklijst), het woonhuis van Temminck in Amsterdam.

Fig. 7. Portret Pauline Knip-de Courcelles, vervaardigd door haar voormalige echtgenoot Josephus Augustus Knip.

Het lag voor de hand dat hij een paar jaar later op meerdere terreinen in de voetsporen van zijn vader zou treden. Allereerst kreeg hij op zeventienjarige leeftijd, na een aantal jaar privéles aan huis te hebben gehad van een Frans-Zwitserse leraar, een baan als vendumeester voor de VOC. Het was een soort erebaan, een opstapje om uiteindelijk door te stromen naar de hogere functies binnen de compagnie. Lang heeft hij er niet van kunnen profiteren. Kort na zijn aanstelling ging de compagnie failliet en werd hem middels een brief van de gemeente te kennen gegeven dat hij was ontslagen. Intussen raakte hij meer en meer geïnteresseerd in natuurlijke historie. Hij kreeg rond 1800 het beheer over de collecties van zijn vader, die hij niet alleen volledig inventariseerde, maar die hij ook in rap tempo uitbreidde. In de eerste vijf jaar verdubbelde hij het aantal soorten van zo'n 450 naar 839, zoals valt te lezen in de *Catalogue du Cabinet de C.J. Temminck*, waarvan zich een exemplaar in de Artis bibliotheek bevindt. Maar het was nog (lang) niet genoeg. Temminck bleef actief verzamelen en stak veel energie in het aanleggen van nieuwe netwerken (mede door het wegvallen van de VOC).

In 1804 trouwde Temminck met Dionysia Catharina Cau (1779-1828), telg uit een zeer vooraanstaande familie. Het pasgetrouwde stel verhuisde twee jaar later, in 1806, met collectie en al, naar een pand aan de Herengracht, tussen de Leidsegracht en de Leidsestraat. Daar legde hij zich meer en meer toe op de natuurhistorische studie (de term biologie bestond nog niet). Door tijdgenoten werd hij omschreven als sober en 'down to earth', en als opgeruimd en uiterst precies. Het zijn de ideale eigenschappen voor een taxonoom, een persoon die de dieren- of plantensoorten systematisch indeelt in categorieën. Temminck zou uitgroeien tot een van de grootste taxonomen aller tijden.

De ontmoeting met Pauline de Courcelles

In 1804, het jaar van zijn huwelijk, kondigde Temminck aan dat hij een boek over zijn favoriete vogelgroep, de hoenderachtigen, wilde maken. Hij vond dat deze groep meer aandacht verdiende en wilde de wereld verrijken met een monografie met daarin onder meer tachtig nieuwe, nog niet eerder beschreven soorten. Temminck deed zijn uiterste best om zijn kabinet te vullen met zoveel mogelijk huiden en opgezette exemplaren, waarvoor hij naar alle grote collecties in Europa reisde.

De monografie moest worden geïllustreerd met platen van de verschillende hoendersoorten. Tijdens zijn zoektocht naar de meest geschikte kunstenaar voor die illustraties werd Temminck, waarschijnlijk door François Levaillant, gewezen op de Frans-Zwitserse zoölogische kunstenaar Jean-Gabriel Prêtre (1768-1849). Prêtre was een gerespecteerd en ervaren kunstenaar die niet alleen werk voor Levaillant had gemaakt, maar ook voor andere toonaangevende natuurhistorici. Daarnaast was hij een van de vaste illustrators van het Parijse Muséum national d'Histoire naturelle.

In 1807 reisde Temminck met zijn vrouw naar Parijs

Fig. 5. Een donkere morph van een hen van de hokko, *Crax rubra*, geschilderd door Prêtre.

om met Prêtre te overleggen over de monografie en om enkele illustraties te bekijken en te bespreken. Het pasgetrouwde stel bleef een maand in de Franse hoofdstad en combineerde werk met toeristische uitstapjes.

In diezelfde maand ontmoette Temminck naast Prêtre ook nog de jonge kunstenaars, Pauline de Courcelles, waarschijnlijk na een tip van hem. Het kan haast niet anders dan dat Temminck zeer onder de indruk was van De Courcelles, aangezien hij onmiddellijk zijn plannen wijzigde en ook duiven aan de monografie toevoegde.

Maar wie was deze kunstenaars? Pauline Rifer de Courcelles (1781-1851) werd drie jaar na Coenraad

Fig. 6. Het korhoen, *Lyrurus tetris*, geschilderd door Prêtre.

Jacob geboren in Parijs. Ze was een leerling van de beroemde vogelkunstenaar Jacques Barraband (1768-1809), die in het eerste decennium van de negentiende eeuw de kolossale monografieën van François Levaillant voorzag van kleurrijke illustraties van onder andere paradijsvogels, toekans en scharrelaars.

Het werk van Barraband is zeer herkenbaar. Zijn vogels staan in ietwat statische houdingen op een bemost takje in het midden van het papier. Het is duidelijk te zien dat hij de dieren ná in plaats van naar het leven heeft getekend. Je kunt de ijzerdraadjes die de opgezette vogels in hun vorm houden net niet meer zien. Maar waarin de afbeeldingen van Barraband echt uitblinken is de kleuring.

Fig. 9. Reuzentoekan, *Ramphastos toco*, à la poupée gedrukt en nagekleurd door Barraband.